

Urszula Topczewska

Frazeoleksemy : opis i analiza translatoryczna

Studia Theologica Varsaviensia 42/2, 171-186

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

URSZULA TOPCZEWSKA

FRAZEOLEKSEMY: OPIS I ANALIZA TRANSLATORYCZNA

Jednostki językowe większe niż wyraz są z reguły traktowane marginalnie przez leksykologię. Stanowią one przedmiot badań frazeologii, która w połowie ubiegłego stulecia uzyskała status odrębnej dziedziny językoznawczej. Wyrażenia frazeologiczne, zwane też frazeologizmami, tworzą materiał morfosyntaktycznie niejednorodny i zwykle klasyfikowany nie tylko na podstawie cech formalnych, lecz także semantycznych (np. takich jak stabilność znaczenia, idiomatyczność, obrazowość) oraz pragmatycznych (np. modyfikowalność, reprodukowalność, częstotliwość występowania). Najbardziej charakterystyczna cecha frazeologizmów, czyli ich stosunkowo stała wartość znaczeniowa, weryfikuje się w konkretnym użyciu, gdy znaczenie leksykalne frazeologizmu wchodzi w interrelacje z kontekstem. W praktyce translacyjnej właśnie to konkretne znaczenie aktualne musi być oddane przez tłumacza w tekście docelowym. Opis semantyczny i implikacje pragmatyczne tego znaczenia będą rozpatrywane w niniejszym artykule na przykładzie frazeologizmów idiomatycznych zdefiniowanych jako frazeoleksemy. Punktem wyjścia będzie tradycyjna perspektywa leksykologiczna. Następnie zostanie zaproponowane ujęcie tematu z perspektywy dyskursywnej i w oparciu o kategorię parafrazy przedstawię model analizy translatorycznej frazeoleksemów wybranych z Listów św. Pawła.

1. DEFINICJA FRAZEOLEKSEMÓW

Frazeoleksemem (FL) jest każdy związek wyrazowy, który formalnie składa się z co najmniej dwóch elementów leksykalnych¹ zidiomatyzowanych w takim stopniu, że związek jako zleksykalizowana całość posiada strukturę semantyczną taką jak leksemy jednowyrazowe lub podobną.

¹ Za granicę leksemu przyjmuje się we frazeologii wyraz fonologiczny, a nie wyraz leksykalny. W związku z tym przy klasyfikacji frazeoleksemów polileksykalność jako kryterium formalne stosuje się w oparciu o ortografię. Słowa leksykalne takie jak złożenia, zestawienia i zrosty pozostają tym samym poza obrębem badań frazeologicznych (są przedmiotem formalnym słowotwórstwa), chociaż mają również strukturę polileksykalną.

- (1) dwa grzyby w barszczu – nadmiar
 (2) bez kozery – bez przyczyny
 (3) nie dać sobie w kaszę dmuchać – poradzić sobie

Do frazeoleksemów należą zarówno związki wyrazowe nominalne (w terminologii S. Skorupki „wyrażenia”) jak też związki werbalne („zwroty”). Nie należą natomiast „frazy” w rozumieniu Skorupki, gdyż jako struktury będące zdaniem nie mogą być traktowane jak leksemy, które z definicji są dopiero materiałem do budowy zdań².

Termin frazeoleksemy oddaje podwójny status lingwistyczny opisywanych związków wyrazowych: są to frazy syntaktyczne i równocześnie frazy idiomatyczne, których znaczenie nie jest sumą znaczeń poszczególnych elementów. Leksykalizacja frazeoleksemu w znaczeniu idiomatycznym zapewnia jego stabilność i reprodukowalność we względnie stałej formie leksykalno-syntaktycznej.

2. ANALIZA SEMANTYCZNA FRAZEOLEKSEMÓW

Strukturę semantyczną frazeoleksemów ze względu na niekompozycyjny charakter znaczenia idiomatycznego można traktować jako semem w rozumieniu semantyki strukturalnej. W opisie leksykalnym w sememie analizowanej jednostki wyróżniam następujące semy:

- znaczenie denotacyjne – dosłowne (dosł.)
 – idiomatyczne (idiom.)
 konotacje – obrazowość (obraz.)
 – nacechowanie emocjonalne (mod.)³
 – nacechowanie specjalistyczne (fach.)⁴
 – nacechowanie stylistyczne (styl.)⁵

Wyróżnienie znaczenia dosłownego jako komponentu denotatu podyktowane jest nie tylko względami heurystycznymi, lecz ma swoje uzasadnienie empiryczne. Eksperymenty psycholingwistyczne potwierdzają bowiem jednoznacznie, że jest ono mentalnie aktywowane w procesie generowania znaczenia idio-

² Fraza jest jednak inaczej definiowana w gramatyce generatywnej, gdzie minimalną frazą syntaktyczną może być już pojedynczy wyraz. W tym znaczeniu będę używała terminu fraza w dalszej części artykułu.

³ Ten parametr oznacza szeroko rozumianą modalność, rezygnuję bowiem z rozróżniania pomiędzy konotacjami afektywnymi i aksjologicznymi.

⁴ Rozumiem przez to przynależność frazeoleksemu do określonego języka specjalistycznego.

⁵ Ch. Palm wyróżnia ponadto historyczność i regionalność, jednak te komponenty można również zaliczyć do stylistycznej warstwy znaczenia.

matycznego⁶. Można też przypuszczać, że również semy konotatywne aktualizowane są na bazie znaczenia dosłownego.

Opis znaczenia leksykalnego frazeoleksemu jest podstawą do opisu znaczenia zaktualizowanego w danym tekście. Analogicznie do podziału na denotację i konotację wyróżniam dwa elementy tego znaczenia. Są to:

- znaczenie w kontekście (tekst.)
- wartość ekspresywna w kontekście (ekspr.)

Przez znaczenie w kontekście, nazywane także znaczeniem tekstowym⁷, rozumiem funkcję referencyjną frazeoleksemu w tekście, natomiast przez wartość ekspresywną jego funkcję niereferencyjną w interakcji dyskursywnej, głównie funkcję ekspresywną. W opisie znaczenia zaktualizowanego w tekście opowiadam się za holistyczną koncepcją znaczenia, która uwzględnia wzajemne oddziaływanie semów denotatywnych i konotatywnych, chociaż aktualizacja tych ostatnich nawet w przypadku frazeoleksatów jest w dość ograniczonym stopniu stała.

3. LISTY ŚW. PAWŁA JAKO KORPUS BADAŃ FRAZEOLOGII HISTORYCZNEJ

Wybór Listów św. Pawła do badań frazeologicznych ma z translatorycznego punktu widzenia podwójne uzasadnienie. Analiza porównawcza w translatoryce wymaga ustalenia teoretycznego lub rzeczywistego *tertium comparationis*. Wraz z rozwojem metod kognitywnych w lingwistyce coraz częściej jest nim konstrukt teoretyczny mentalnej reprezentacji tekstu u idealnego odbiorcy. Jako *tertium comparationis* mogą jednak służyć już same struktury tekstu, przy czym optymalne wydaje się wówczas porównywanie takich tłumaczeń, w których teksty docelowe w dwóch różnych językach mają jeden i ten sam tekst wyjściowy⁸ w języku trzecim. W europejskim obszarze kulturowym największy wybór tekstów do tego rodzaju badań porównawczych oferują tłumaczenia Biblii. Z perspektywy kontrastywnej Listy św. Pawła są tym bardziej interesujące, że Paweł jako bilingwalny użytkownik ję-

⁶ Por. Ch. Cacciari/S. Glucksberg, *Understanding idiomatic expressions*, w: G. B. Simpson (ed.), *Understanding Word and Sentence*, Amsterdam 1990, s. 217-240. Problem, czy wobec tego generowanie znaczenia idiomatycznego nie wymaga dłuższego czasu niż dosłowne rozumienie wyrażenia, rozwiązywany jest w ten sposób, że rezygnuje się z sugerowanego przez H. P. Grice'a modularnego modelu przetwarzania danych językowych (najpierw znaczenie dosłowne, następnie idiomatyczne), postulując paralelne (jednoczesne) generowanie obu znaczeń i ich interaktywne oddziaływanie.

⁷ Por. J. House, *Translation Quality Assessment. A Model Revisited*, Tübingen 1997.

⁸ Tekst wyjściowy może, ale nie musi, być równocześnie tekstem oryginalnym. Tekst docelowy (tłumaczenie) może powstać także na podstawie wcześniejszego tłumaczenia na inny język.

zyka (tj. Żyd mówiący po grecku i po hebrajsku⁹) łączy w nich w oryginalny sposób typowe elementy żydowskiej kultury słowa z elementami kultury hellenistycznej.

Nie powstały jeszcze systematyczne opracowania frazeologii biblijnej. W ogóle stosunkowo niewielu badaczy zajmuje się frazeologią historyczną, której celem jest identyfikacja i opis wyrażen frazeologicznych w tekstach historycznych. Podstawową przyczyną są trudności obiektywne: o ile bowiem cechy formalne frazeologizmów dają się stosunkowo łatwo zidentyfikować na podstawie wydania krytycznego tekstu, to niejednokrotnie problematyczne jest ustalenie stopnia ich leksykalizacji i idiomatyczności.

Do badań frazeoleksemów w Listach św. Pawła przyjął w oparciu o semantyczne cechy tych frazeologizmów następujące indykatory idiomatyczności:

- wystąpienie *hapax legomenon* (leksemu unikalnego)
- nieregularna (idiomatyczna) struktura semantyczna
- frazeoszablon lub nietypowa struktura syntaktyczna
- ewentualna niekompatybilność stylistyczna z najbliższym kontekstem

Leksykalizację zidentyfikowanych wyrażen idiomatycznych ustalałam na podstawie słowników: Bauer/Aland (1988⁶) i Liddell/Scott (1996⁹). Wśród zidentyfikowanych frazeoleksemów wyróżniłam częściowo zidiomatyzowane jak np. (FL-2) i (FL-4) oraz całkowicie zidiomatyzowane np. (FL-1) i (FL-3)¹⁰. Przy opisie znaczenia tekstowego frazeoleksmy były analizowane w kontekście minimalnym (jako wyrazy tekstowe), gdyż zwykle już na tym mikrotekstowym poziomie można było stwierdzić także ich wartość ekspresywną.

(FL-1) προσώπω οὐ καρδίᾳ

dosł.: twarzą, nie sercem¹¹

idiom.: fizycznie (jako przeciwieństwo do 'duchowo')

obraz.: twarz osoby jako symbol jej obecności fizycznej; serce jako somatyczne wyobrażenie zdolności myślenia

mod.: serdeczność, zażyłość

fach.: wyrażenie epistolograficzne

styl.: brak

(T-1) Ἡμεῖς δέ, ὀδελφοί, ὑποφρανισθέντες ἅφ' ὑμῶν πρὸς καιρὸν ὤρας, προσώπω οὐ καρδίᾳ, περισσοτέρως ἐσπουδάσαμεν τὸ πρόσωπον ὑμῶν ἢ δεῖν ἐν πολλῇ ἐπιθυμίᾳ (1 Tes 2,17)

⁹ Szczegółowe omówienie tego zagadnienia w: U. Topczewska, *Phraseolexeme in Paulusbriefen und ihre Wiedergabe in deutschen und polnischen Bibelübersetzungen*, Trier 2004, s. 102-110.

¹⁰ Inne przykłady w: U. Topczewska, dz. cyt., s. 129-139.

¹¹ W tekście wyjściowym *dativus instrumenti*.

tekst.: remotywacja (aluzyjne odniesienie do znaczenia dosłownego przez powtórzenie leksemu πρόσωπον w jego dosłownym znaczeniu)

ekspr.: gra słów podkreśla konotacje obrazowe i emocjonalne frazeoleksemu

(FL-2) ἔρχεσθαι ὡς κλέπτης ἐν νυκτὶ οὕτως

dosł.: zakraść się jak złodziej w nocy

idiom.: przyjść niepostrzeżenie

obraz.: rabunek, noc

mod.: zaskoczenie; tajemniczość

fach.: zwrot przysłowiowy¹²

styl.: brak

(T-2) ἡμέρα κυρίου ὡς κλέπτης ἐν νυκτὶ οὕτως ἔρχεται (1 Tes 5,2)

tekst.: monosemantyzacja (idiom.)

ekspr.: w konotacjach na pierwszy plan wysuwa się element zaskoczenia, ale wyraźne jest również wykorzystanie ciemności i tajemniczości obrazu nocy jako antynomii ἡμέρα ('dzień') powracającej jeszcze w dalszym kontekście (vgl. 1 Tes 5,4-7)

(FL-3) λογιζομαι εἰς τινάτι

dosł.: coś komu naliczyć, wpisać komu coś na rachunek

idiom.: coś komu przypisywać, oceniać kogo

obraz.: motywacja obrazowa (liczenie) zatarta

mod.: ocena moralna

fach.: język kupiecki

styl.: potocznie

(T-3) ἐὰν γὰρ θελήσω καυχῆσασθαι, οὐκ ἔσομαι ἄφρων, βλήθειαν γὰρ ἐρῶ φείδομαι δέ, μή τις εἰς ἐμὲ λογισθῆται ὑπὲρ ὃ βλέπει με ἢ ἀκούει [τι] ἐξ ἐμοῦ (2 Kor 12,6)

tekst.: monosemantyzacja (idiom.), antonimizacja (partykuła przecząca με)

ekspr.: aktualizacja pozytywnych konotacji modalnych

(FL-4) ὁπραγμὸν τι ἠγεῖσθαι¹³

dosł.: uważać coś za zawłaszczenie¹⁴

¹² Por. P. Pokorny, *Griechische Sprichwörter im Neuen Testament*, w: Ch. Elsas (ed.), *Tradition und Translation*, Berlin/New York 1994, s. 337.

¹³ Wyrażenie tworzy szereg frazeologiczny wraz z nacechowanym stylistycznie (ordynarym), ale nieidiomatycznym zwrotem ἠγεῖσθαι τι σκύβαλα – por. Flp 3,8.

¹⁴ Rzeczownik ὁπραγμός stanowi *hapax legomenon* w Nowym Testamencie i w ogóle w literaturze występuje rzadko (por. W. Bauer, *Griechisch-deutsches Wörterbuch*, Berlin/New York 1971², s. 215), niemniej jest to regularnie utworzony rzeczownik odczasownikowy (*nomen actionis*).

- idiom.: uznawać coś za swoją zdobycz¹⁵ (= zatrzymać to dla siebie, przywłaszczyć sobie)
- obraz.: łup – nie koniecznie zrabowany, także przypadkowo po drodze znaleziony¹⁶
- mod.: łapczywie, zachłannie, bez własnej zasługi¹⁷
- fach.: język ludowy¹⁸
- styl.: brak
- (T-4) [Χριστός Ἰησοῦς] οὐχ ἀρπαγμὸν ἠγήσατο τὸ εἶναι ἴσα θεῶ (Flp 2,6)
- tekst.: monosemantyzacja (idiom.), antonimizacja (zaprzeczenie)
- ekspr.: negacja i antytetyczna w stosunku do następnej części zdania treść wpływają na podkreślenie konotacji modalnych (zarówno w sensie emocjonalnym jak i wartościującym), także złamanie konwencji stylistycznej (wyrażenie potoczne w tekście stylizowanym na tekst liryczny) ma funkcję ekspresywną, o ile ilustruje paradoks wyrażony w warstwie propozycyjnej tekstu

W analizowanym przeze mnie korpusie listów protopawłowych (Rz, 1-2 Kor, Gal, Flp, 1 Tes, Flm) obok jednostek takich jak wybrane powyżej frazeoleksmy występuje też szereg terminów frazeologicznych sięgających tradycji starotestamentalnej. Wykazują one strukturę leksykalną i semantyczną analogiczną do wymienionych przykładów, ale są równocześnie biblijnymi terminami technicznymi. W przypadku tego rodzaju terminów ich przynależność do sublektu specjalistycznego jest czymś więcej niż tylko nacechowaniem specjalistycznym. Jako terminy fachowe wymagają one dokładnego określenia denotatu w danym technolekcie (w tym wypadku dokładnego określenia ich treści teologicznej), nawet jeśli ostatecznie także przy tłumaczeniu tej terminologii precyzyjne oddanie denotatu konuruje z rozbudowaną warstwą konotacyjną.

¹⁵ Może to być szczęśliwy zbieg okoliczności, korzystna sytuacja, uprzywilejowana pozycja czy inna szczególna okazja – por. W. Jaeger, *Eine Stilgeschichtliche Studie zum Philipperbrief*, „Hermes” 50 (1915), s. 551. Za *sensum bonum* tego wyrażenia opowiada się również A. Janowski, który idąc za H. Kruse interpretuje je synonimicznie do $\pi\omicron\tau\epsilon\iota\sigma\theta\alpha\iota\ \tau\iota\ \acute{\alpha}\rho\pi\alpha\gamma\mu\omicron\varsigma/\acute{\alpha}\rho\pi\alpha\gamma\mu\omicron\varsigma$ i podkreśla nie tylko filologiczną, ale także teologiczną poprawność tej interpretacji – por. A. Janowski, *Listy więzienne świętego Pawła*, Poznań 1962, s. 114.

¹⁶ W. Jaeger uzasadnia, że znaczenie leksykalne czasownika $\beta\rho\pi\acute{\omicron}\lambda\epsilon\upsilon\iota\nu$, od którego został utworzony rzeczownik $\acute{\alpha}\rho\pi\alpha\gamma\mu\omicron\varsigma$, jest szersze niż ‘złupić, zrabować’ (niem. „rauben”) i trzeba je rozumieć bardziej ogólnie jako ‘zagarnąć coś dla siebie’ (niem. „etw. an sich rafeln”) – por. W. Jaeger, dz. cyt., s. 547n.

¹⁷ Por. T. Nageli, *Der Wortschatz des Apostels Paulus*, Basel 1905, s. 43n.

¹⁸ Frazeoleksem utworzonym od przysłowia ludowego – por. W. Jaeger, dz. cyt., s. 543.

4. ANALIZA KONTRASTYWNA WSPÓLCZESNYCH TŁUMACZEŃ FRAZEOLEKSEMÓW BIBLIJNYCH

Wyniki analizy leksykologicznej zidentyfikowanych frazeoleksemów oraz analizy ich użycia w tekście stanowią podstawę analizy kontrastywnej ich tłumaczeń. Zanim jednak przejdę do problematyki analizy translatorycznej, chciałabym zwrócić uwagę na problemy związane z opisem tekstu przekładu, które właściwie są nie tyle problemami *sensu stricto* translatorycznymi, ile problemami lingwistyki tekstu w ogóle. Generalnie można stwierdzić, że opisy poszczególnych struktur czy też poziomów w tekście są niewystarczalne, zwłaszcza w aspekcie dyskursywnego zastosowania tekstu, natomiast próby połączenia opisu strukturalnego z opisem funkcjonalnym są wciąż jeszcze w fazie powstawania.

Nie powstał dotychczas adekwatny model opisu tłumaczeń wyrażeń idiomatycznych takich jak frazeoleksemy. Model Nord (1991²) jest mało operatywny, natomiast model House (1997) niedostatecznie sformalizowany i z tego względu nie nadający się do zastosowania przy porównywaniu więcej niż dwóch tekstów. W analizie kontrastywnej posłużyłam się więc modelem opartym na przedstawionym powyżej schemacie analizy pragma-semantycznej.

Opracowany model koncentruje się na cechach semantycznych tekstu – bo te należy uznać za inwariant w przekładzie biblijnym – z uwzględnieniem jego cech formalnych, nie mniej istotnych w tłumaczeniu tekstu będącego równocześnie tekstem literackim i teologicznym¹⁹. W modelu tym do porównywania tłumaczeń zaadoptowałam i rozwinęłam kategorię parafrazy, idąc za dokonaniem przez K. Reiß (1991) rozróżnieniem na:

- parafrazę syntaktyczną = transpozycję
- parafrazę semantyczną = modulację
- parafrazę pragmatyczną = adaptację

Wyróżniłam następujące typy transpozycji w stosunku do tekstu wyjściowego:

- permutacja (nie obligatoryjne²⁰ przestawienie elementów struktury syntaktycznej)
- redukcja (usunięcie elementów struktury syntaktycznej)
- ekspansja (rozszerzenie leksykalne)
- komutacja (zastosowanie innej struktury syntaktycznej)

¹⁹ Listy św. Pawła są przykładem dyskursu historycznego, który przez wejście do kanonu Biblii chrześcijańskiej zmienił pierwotne cele komunikacyjne. Z tekstu użytkowego, za jaki należy uznać list, stał się tekstem specjalistycznym (teologicznym), który ponadto z czasem przekroczył granice literatury chrześcijańskiej i wraz z całą Biblią wszedł do literatury światowej.

²⁰ W stosunku do reguły języka docelowego.

– abolicja (opuszczenie frazeoleksemu lub jego integracja w inną jednostkę tekstu)

Parafrazy semantyczne klasyfikowałam wg. następujących typów modulacji:

- tłumaczenie synonimiczne (rozszerzenie/zawężenie znaczenia, zmiany w konotacjach)
- tłumaczenie antonimiczne (zamiana negacji na twierdzenie pozytywne i odwrotnie)
- konwersja (zamiana ról semantycznych, zmiana aspektu itp.)
- tłumaczenie eksplikatywne (wyższy stopień eksplikacji semantycznej)
- tłumaczenie interpretujące (zniesienie ambiwalencji semantycznej)
- substytucja (inna denotacja)

Adaptacja jako strategia translacyjna bezpośrednio podyktowana konwencjami języka docelowego nie wymaga typologizacji pod kątem dokonanych przekształceń strukturalnych w stosunku do oryginału. Uzasadnione wydaje się jedynie wskazanie ewentualnych rozbieżności semantycznych między tekstem wyjściowym i docelowym w oparciu o powyższą typologię modulacji.

Proponowana analiza kontrastywna składa się z następujących części: zestawienie analizowanych tekstów; analiza przekładu frazeoleksemu w każdym tekście docelowym (w oparciu o przedstawioną wyżej analizę pragma-semantyczną); porównanie intralingualne tłumaczeń niemieckich; porównanie intralingualne tłumaczeń polskich; porównanie interlingualne (synteza wyników). Analiza przeprowadzona w oparciu o struktury językowe (identyfikowalne w sposób intersubiektywny) będzie następnie podstawą oceny poszczególnych tłumaczeń.

(T-1) Ἡμεῖς δέ, ἀδελφοί, ἀπορφανισθέντες διὰ ὑμῶν πρὸς καιρὸν ὥρας, προσώπῳ οὐ καρδίᾳ, περισσοτέρως ἐσπουδᾶ σαμεν τὸ πρόσωπον ὑμῶν ἰδεῖν ἐν πολλῇ ἐπιθυμίᾳ. (1 Tes 2,17)

PB: Wir aber, Brüder, vereinsamt und getrennt von euch zur Stunde, dem Angesicht, nicht aber dem Herzen nach, waren aufs eifrigste darauf bedacht, euch von Angesicht zu sehen, in großer Sehnsucht.

EÜ: Für kurze Zeit, Brüder, sind wir verwaist, weil ihr uns fern seid, den Augen fern, nicht dem Herzen; deshalb haben wir uns in größter Sehnsucht um so eifriger bemüht, euch wiederzusehen.

LB: Wir aber, liebe Brüder, nachdem wir eine Weile von euch geschieden waren – von Angesicht, nicht im Herzen -, haben wir uns um so mehr bemüht, euch von Angesicht zu sehen, mit großem Verlangen.

BT: My zaś, bracia, rozłączeni z wami na krótki czas, nie sercem, ale tylko niemożnością oglądania was, bardzo gorąco pragnęliśmy ujrzeć was osobiście.

BWP: Tymczasem my, bracia, rozłączeni z wami na krótko – nie sercem, rzecz jasna, ale niemożnością oglądania was wprost – tak bardzo pragnęliśmy was zobaczyć!

BE: My zaś, bracia, rozłączeni z wami na krótki czas niemożliwością widzenia się, ale nie sercem, gorąco pragnęliśmy zobaczyć was osobiście.

Przekład (FL-1) *προσώπω οὐ καρδία*

PB: luźny związek wyrazowy (nie używany), komutacja (frazą nominalną zastąpiona grupą przyimkową), tekst., obraz., mod., paralelizm kompensuje grę słów

EÜ: luźny związek wyrazowy, adaptacja, tłumaczenie synonimiczne, zmiany w obraz., grę słów kompensuje intertextualna aluzja²¹

LB: zmodyfikowany frazeoleksem języka docelowego²², adaptacja, tekst., ekspr.

BT: luźny związek wyrazowy, permutacja, rozszerzenie leksykalne (rzeczownik zastąpiony frazą nominalną, partykuła wzmacniająca), tłumaczenie częściowo zmieniające sens²³, obraz. oddana częściowo, zachowane konotacje mod.

BWP: luźny związek wyrazowy, permutacja i rozszerzenie leksykalne (rzeczownik zastąpiony frazą nominalną, dodanie frazeologizmu przysłówkowego), tłumaczenie częściowo zmieniające sens²⁴, obraz. oddana częściowo, zachowane konotacje mod.

BE: luźny związek wyrazowy, rozszerzenie leksykalne (rzeczownik zastąpiony rozszerzoną frazą nominalną), kontekst., ale tłumaczenie częściowo interpretujące, obraz. oddana częściowo, zachowane konotacje mod.

Porównanie intralingualne niemieckich tłumaczeń

– luźny związek wyrazowy w PB i EÜ, zmodyfikowany frazeolexem w LB

– tekst. każdorazowo oddany

– ekspr. oddana tylko w LB, w EÜ skompensowana, w PB daleko idąca odpowiedniość strukturalna nie akceptowana przez użytkowników języka niemieckiego

Porównanie intralingualne polskich tłumaczeń

– każdorazowo luźny związek wyrazowy (metafora okazjonalna i tłumaczenie opisowe)

²¹ Aluzja do przysłowia *aus den Augen, aus dem Sinn*.

²² Kontaminacja: *von Angesicht zu Angesicht* oraz *in jmds Herzen sein*.

²³ Sens = znaczenie w kontekście. *Oglądać kogoś* nie jest synonimiczne z *widzieć się*. W pierwszym przypadku nie jest zwerbalizowany osobowy kontakt między agensem i пациенsem, a o to właśnie w (FL-1) chodzi.

²⁴ Zob. przypis poprzedni; ponadto *ogłądać* nie łączy się z *wprost*.

- tekst. oddane częściowo (remotywacja możliwa tylko w części metaforycznej), w BT i BWP częściowo błędnie, ale kontekst narzuca właściwe zrozumienie
- konotacje oddane częściowo, BWP kompensuje ekspr. przez wprowadzenie dodatkowego frazeologizmu

Porównanie interlingualne

W obu językach brak frazeologicznego odpowiednika PL-1; udana próba adaptacji w języku niemieckim w LB, równie adekwatna metafora w EÜ (odniesienia intertekstualne kompensują obecną w oryginale grę słów), tylko dosłowne tłumaczenie w PB nie oddaje wartości ekspresywnej oryginału. Polskie tłumaczenia unikają dosłowności, stąd każdy wariant jest interpretacją obcej kulturowo semantyzacji oryginalnej i traci nie tylko grę słów, lecz częściowo także remotywację znaczenia (BT i BWP próbują to kompensować przez przedstawienie elementu remotywowanego na początek). W BT i BWE znaczenie tekstowe zniekształca również nieadekwatny wybór leksykalny. Tłumaczenie poprawne podaje tylko BE.

- (T-2) αὐτοὶ γὰρ ἀκριβῶς οἶδατε ὅτι ἡμέρα κυρίου ὡς κλέπτης ἐν νυκτὶ οὕτως ἔρχεται (1 Tes 5,2)
- PB: Ihr selbst wißt ja genau: Der Tag des Herrn – wie ein Dieb in der Nacht, geradeso kommt er.
- EÜ: Ihr selbst wisst genau, dass der Tag des Herrn kommt wie ein Dieb in der Nacht.
- LB: denn ihr selbst wißt genau, daß der Tag des Herrn kommen wird wie ein Dieb in der Nacht.
- BT: sami bowiem dokładnie wiecie, że dzień Pański przyjdzie tak jak złodziej w nocy
- BWP: Sami bowiem wiecie dobrze, że dzień Pański przyjdzie jak złodziej nocą.
- BE: Sami bowiem dokładnie wiecie, że dzień Pana nadejdzie jak złodziej w nocy.
- Przekład (FL-2) ἔρχεσθαι ὡς κλέπτης ἐν νυκτὶ οὕτως
- PB: frazeoleksem, rozszerzenie leksykalne, tekst., ekspr.
- EÜ: frazeoleksem, tłumaczenie dosłowne, tekst., ekspr.
- LB: frazeoleksem, tłumaczenie dosłowne, tekst., ekspr.
- BT: frazeoleksem, tłumaczenie dosłowne, tekst., ekspr.
- BWP: frazeoleksem, tłumaczenie dosłowne, tekst., ekspr., indywidualna, ale neutralna stylistycznie zmiana morfosyntaktyczna wyrażenia *w nocy* na *nocą*
- BE: frazeoleksem, tłumaczenie dosłowne, tekst., ekspr., indywidualna modyfikacja *przyjdzie na nadejdzie* (styl. nieco bardziej wzniosłe)

Porównanie intralingualne niemieckich tłumaczeń

- każdorazowo ten sam frazeoleksem, w PB odwzorowany grecki szyk wyrazów
- tekst. niezmienione
- ekspr. bez zmian

Porównanie intralingualne polskich tłumaczeń

- każdorazowo ten sam frazeoleksem, indywidualnie zmodyfikowany w BWP i BE
- tekst. niezmienione, wszystkie trzy warianty równoznaczne
- ekspr. bez zmian, także w BE (pomimo modyfikacji stylistycznej)

Porównanie interlingualne

Zarówno niemieckie jak i polskie tłumaczenia wykorzystują równoznaczny frazeoleksem docelowy, powstały jako tłumaczenie dosłowne greckiego zwrotu. Dzięki temu w pełni oddaje on znaczenie tekstowe i funkcję ekspresywną oryginału. Odwzorowanie oryginalnego szyku wyrazów przez niemiecką PB i modyfikacje w polskich przekładach BWP i BE nie wnoszą istotnych zmian w omawianym kontekście.

(T-3) ἐὼν γὰρ θελήσω καυχῆσασθαι, οὐκ ἔσομαι ἄφρων, ἀλήθειαν γὰρ ἔρω φείδομαι δέ, μή τις εἰς ἐμὲ λογίσηται ὑπὲρ ὃ βλέπει με ἢ ἀκούει [τι] ἐξ ἐμοῦ (2 Kor 12,6)

PB: Wollte ich nämlich mich rühmen, wäre ich kein Tor, denn ich würde die Wahrheit sagen, doch ich enthalte mich dessen, damit niemand mehr von mir halte, als er an mir sieht oder von mir hört.

EÜ: Wenn ich mich dennoch rühmen wollte, wäre ich zwar kein Narr, sondern würde die Wahrheit sagen. Aber ich verzichte darauf; denn jeder soll mich nur nach dem beurteilen, was er an mir sieht oder aus meinem Mund hört.

LB: Und wenn ich mich rühmen wollte, wäre ich nicht töricht; denn ich würde die Wahrheit sagen. Ich enthalte mich aber dessen, damit nicht jemand mich höher achte, als er an mir sieht oder von mir hört.

BT: Zresztą choćbym i chciał się chlubić, nie byłbym szaleńcem; powiedziałbym tylko prawdę. Powstrzymuję się jednak, aby mnie nikt nie szacował ponad to, co widzi we mnie lub co ode mnie słyszy.

BWP: Zresztą choćbym i chciał się chlubić, nie byłbym szaleńcem; powiedziałbym tylko prawdę. Powstrzymuję się jednak, aby mnie nikt nie szacował ponad to, co widzi we mnie lub co ode mnie słyszy.

BE: Gdybym zresztą chciał się chlubić, nie byłbym szaleńcem, gdyż powiedziałbym prawdę. Powstrzymuję się jednak, aby nikt nie przypisywał mi nic ponad to, co we mnie widzi lub co ode mnie słyszy.

Przekład (FL-3) λογίζομαι εἰς τινά τι

PB: frazeologizm, adaptacja, tłumaczenie synonimiczne, brak fach., ekspr.

EÜ: luźny związek wyrazowy, adaptacja, tłumaczenie antonimiczne, ekspr.

LB: frazeologizm, adaptacja, tłumaczenie synonimiczne, brak fach., inne styl., ekspr.

BT: luźny związek wyrazowy, adaptacja, tekst., ekspr.

BWP: luźny związek wyrazowy, adaptacja, tekst., ekspr.

BE: frazeoleksem, adaptacja, tłumaczenie synonimiczne, inne fach., ekspr.

Porównanie intralingualne niemieckich tłumaczeń

– frazeologizm w PB i LB, luźny związek wyrazowy w EÜ

– tekst. synonimicznie w wariantach frazeologicznych, antonimicznie w EÜ

– ekspr. każdorazowo bez zmian

Porównanie intralingualne polskich tłumaczeń

– frazeoleksem w BE, ten sam luźny związek wyrazowy w BT i BWP

– tekst. oddane każdorazowo bez zmian, tłumaczenie BE bliższe uzusowi

– ekspr. każdorazowo bez zmian

Porównanie interlingualne

Zarówno tłumaczenia niemieckie jak i polskie tylko nieznacznie różnią się w konotacjach od frazeoleksemu wyjściowego, w związku z tym wszystkie adaptacje oddają niemal bez zmian tekst. i ekspr. niezależnie od tego, czy przykład wykazuje wariant frazeologiczny czy też luźny związek wyrazowy.

(T-4) [Χριστός Ἰησοῦς] ἐν μορφῇ θεοῦ ὑπάρχων οὐχ ἀρπαγμὸν ἠγήσατο τὸ εἶναι ἴσα θεῷ (Flp 2,6)

PB: Er war in Gottesgestalt, doch nicht zu eigenem Gewinn erachtete er das Gleichsein mit Gott

EÜ: Er war Gott gleich, hielt aber nicht daran fest, wie Gott zu sein

LB: Er, der in göttlicher Gestalt war, hielt es nicht für einen Raub, Gott gleich zu sein

BT: On to, istniejąc w postaci Bożej, nie skorzystał ze sposobności, aby na równi być z Bogiem

BWP: On to, istniejąc od wieków w postaci Boga, nie uznał za stosowne korzystać ze swej równości z Bogiem

BE: On, będąc w postaci Bożej, nie wykorzystał swojej równości z Bogiem

Przekład (FL-4) ἀρπαγμὸν τι ἠγείσθαι

PB: luźny związek wyrazowy (nie używany), komutacja (rzeczownik zastąpiłony rozszerzoną grupą przymikową), tłumaczenie synonimiczne, inne mod.

EÜ: frazeoleksem, adaptacja, tłumaczenie synonimiczne, inne (ale zbieżne z wyjściowymi) obraz. i mod., brak fach.

LB: luźny związek wyrazowy, tłumaczenie dosłowne²⁵, substytucja idiom. przy zachowanej obraz.

²⁵ Różnice w strukturze syntaktycznej wynikają z walencji użytego czasownika.

- BT: frazeologizm, adaptacja, tłumaczenie synonimiczne, zmiany w obraz., brak fach.
- BWP: frazeologizm, komutacja (rzeczownik zastąpiony grupą przymikową, rozszerzona fraza werbalna), tłumaczenie eksplikatywne, inne konotacje
- BE: leksem jednowyrazowy, komutacja (zredukowana fraza werbalna), tłumaczenie synonimiczne, inne obraz. i mod., brak fach.

Porównanie intralingualne niemieckich tłumaczeń

- frazeoleksem w EÜ, w LB i w PB luźny związek wyrazowy
- w LB dosł. zamiast tekst.²⁶, w EÜ i w PB tekst., w EÜ oddane synonimicznie
- EÜ najbliższej oryginalnej ekspr.

Porównanie intralingualne polskich tłumaczeń

- frazeologizm in BT i BWP, leksem jednowyrazowy w BE
- tekst. oddane synonimicznie (BT, BE) lub eksplikatywnie (BWP)
- BT najbliższej oryginalnej ekspr.

Porównanie interlingualne

Ani język niemiecki, ani polski nie posiada odpowiednika frazeoleksemu wyjściowego. W analizowanych tłumaczeniach zastosowano różne strategie kompensacyjne. Tylko LB poprzestaje na oddaniu znaczenia dosłownego, pozostałe tłumaczenia wykorzystują bliskoznaczne zwroty frazeologiczne (EÜ, BT, BWP) lub inne bliskoznaczne frazy (PB, BE). W każdym przypadku jednostka docelowa ma jednak mniej lub bardziej odmienną od wyjściowej wartość ekspresywną.

5. OCENA TŁUMACZEŃ FRAZEOLEKSEMÓW

Każda ocena zawiera w sobie subiektywny składnik hermeneutyczny, którego nie da się całkowicie wykluczyć już przy analizie semantycznej uwarunkowanej indywidualnymi możliwościami interpretacyjnymi, nawet jeśli przeprowadza się ją w oparciu o stałe struktury tekstu. Same struktury są bowiem dane obiektywnie, ale aktualizacja ich funkcji ma do pewnego stopnia zawsze charakter subiektywny. Ten stopień subiektywności będzie w konsekwencji obciążał także ocenę przekładu.

Dążenie do obiektywizacji oceny przekładu wyraża się m.in. w doborze kryterium oceny. W przekładzie filologicznym kryterium tym jest osiągnięty stopień ekwiwalencji semantycznej²⁷. Dwa główne kierunki w rozumieniu kategorii ekwi-

²⁶ Historia egzegezy nie wyklucza wprawdzie takiego tłumaczenia (por. A. Jankowski, dz. cyt., s. 114), ale nie znajduje ono wystarczającego uzasadnienia filologicznego.

²⁷ Z założenia celem tłumaczenia filologicznego (a takie były przedmiotem analizy) nie jest ekwiwalencja komunikacyjna, lecz semantyczna, przy czym wbrew często wyrażanym opiniom podejście filologiczne nie wyklucza tu stosowania przez tłumacza strategii typowych dla tłumaczenia komunikatywnego (adaptacji).

walencji to z jednej strony ekwiwalencja *sensu stricto* lingwistyczna²⁷ (w odniesieniu do wybranego poziomu struktur językowych, np. do poziomu znaczenia), z drugiej zaś funkcjonalistyczne rozumienie ekwiwalencji ograniczonej do przypadków równoważności komunikacyjnej tekstu w języku wyjściowym i jego tłumaczenia.

Początki obecnej dyskusji nad przydatnością kategorii ekwiwalencji w ocenie tłumaczeń sięgają spopularyzowanego przez E. A. Nidę i Ch. R. Taubera (1969) podziału na ekwiwalencję formalną i dynamiczną. Ta ostatnia, zwana również komunikacyjną, była jeszcze przez Nidę rozumiana jako ekwiwalencja w sensie lingwistycznym, ale już K. Reiß i H. J. Vermeer (1984) interpretują ją jako funkcję oddziaływania komunikacyjnego (niem. kommunikative Wirkung) tekstu wyjściowego i tłumaczenia, przyjmując za punkt odniesienia nie same struktury tekstu, lecz zdarzenie komunikacyjne wywołane przez dany tekst. Również ekwiwalencja formalna jest terminem niejednoznacznym. Jeśli przez formę rozumie się tak jak M. Buber i F. Rosenzweig (1936) czy J. Albrecht (1990) także formę struktur semantycznych w tekście, to każde tłumaczenie w jakimś stopniu dąży do takiej ekwiwalencji. Tłumaczenie filologiczne w odróżnieniu od tłumaczenia dosłownego dąży do niej o tyle tylko, o ile nie koliduje ona ze zrozumiałością tekstu docelowego. Ekwiwalencja formalna nie jest natomiast typową cechą tłumaczenia filologicznego, jeśli przez formę rozumie się jak Nida wyłącznie strukturę powierzchniową tekstu, a struktury semantyczne rozpatruje się tylko w aspekcie komunikatywności. Z takiego punktu widzenia tłumaczenia filologiczne dąży do ekwiwalencji dynamicznej i różni się wówczas od tłumaczenia komunikatywnego jedynie perspektywą ujęcia procesu komunikacji językowej: tłumaczenie filologiczne koncentruje się *przede wszystkim* na tekście, tłumaczenie komunikatywne *przede wszystkim* na odbiorcy.

Pozostając przy lingwistycznym rozumieniu kategorii ekwiwalencji²⁸, w tłumaczeniu wyrażen frazeologicznych wyróżnia się zwykle za frazeologią kontrastyczną:

1. ekwiwalencję całkowitą (ekwiwalent frazeologiczny oddaje znaczenie denotatywne i konotatywne frazeologizmu wyjściowego);
2. ekwiwalencję częściową (ekwiwalent frazeologiczny różni się w warstwie konotatywnej lub wykazuje nieznaczne różnice w denotacji³⁰);
3. brak ekwiwalencji (brak ekwiwalentu frazeologicznego).

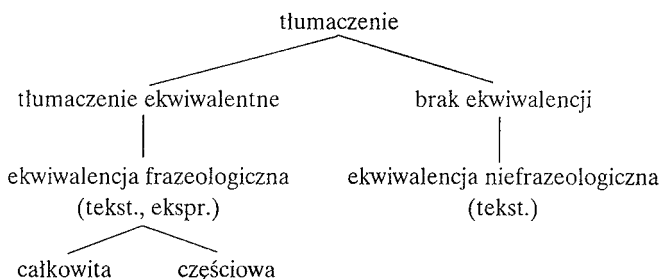
²⁸ Por. J. Albrecht, *Invarianz, Äquivalenz, Adäquatheit*, w: R. Arntz/G. Thome (eds), *Übersetzungswissenschaft*, Tübingen 1990, s. 71-81.

²⁹ Uzasadnienie takiego podejścia w U. Topczewska, *Äquivalenz als funktionale Kategorie im literarischen Übersetzen*, „Kwartalnik Neofilologiczny”, L, 3 (2003), s. 383-391.

³⁰ Np. większy lub mniejszy stopień eksplikacji, rozszerzenie lub zawężenie semantyczne itp.

Brak ekwiwalentu frazeologicznego na poziomie systemu języka nie wyklucza jednak możliwości osiągnięcia ekwiwalencji w tłumaczeniu frazeoleksemu za pomocą innych środków leksykalnych. Ekwiwalencję na poziomie tekstowym można osiągnąć np. przy zastosowaniu metafory okazjonalnej, a w niektórych przypadkach nawet za pomocą tłumaczenia opisowego. Ten typ ekwiwalencji może być uznany za ekwiwalencję niefrazeologiczną, jeśli tylko tłumaczenie oddaje niezmienione znaczenie tekstowe frazeoleksemu. O braku ekwiwalencji na poziomie tekstu należy mówić dopiero wówczas, gdy wybrany przez tłumacza odpowiednik docelowy (frazeologiczny lub niefrazeologiczny) prowadzi do aktualizacji innego znaczenia w kontekście, gdy frazeoleksem zostanie opuszczony w tłumaczeniu lub też gdy sememy frazeologiczne zostaną włączone w sememy innych jednostek tekstemu³¹.

Proponowaną klasyfikację tłumaczeń frazeoleksemów w oparciu o kategorię ekwiwalencji przedstawia poniższy schemat:

W odniesieniu do analizowanych w niniejszym artykule przykładów klasyfikacji niemieckich i polskich tłumaczeń frazeoleksemów w Listach świętego Pawła przedstawia się następująco:

(FL-1)

- PB ekwiwalencja niefrazeologiczna
- EÜ ekwiwalencja niefrazeologiczna
- LB ekwiwalencja frazeologiczna całkowita
- BT brak ekwiwalencji³²

³¹ Integracja semów frazeologicznych w sememy innych jednostek jest dopuszczalną strategią kompensacyjną, ale nie można wówczas mówić o tłumaczeniu ekwiwalentnym typu filologicznego.

³² Błędny wybór leksykalny w drugiej części wyrażenia (por. przyp. 23) wyklucza możliwość ekwiwalencji na poziomie struktury semantycznej, chociaż z komunikatywnego punktu widzenia tłumaczenie mogłoby zostać zaakceptowane, ponieważ kontekst narzuca aktualizację właściwego znaczenia.

- BWP brak ekwiwalencji³³
 BE ekwiwalencja niefrazeologiczna
 (FL-2)
 PB ekwiwalencja frazeologiczna całkowita
 EÜ ekwiwalencja frazeologiczna całkowita
 LB ekwiwalencja frazeologiczna całkowita
 BT ekwiwalencja frazeologiczna całkowita
 BWP ekwiwalencja frazeologiczna całkowita
 BE ekwiwalencja frazeologiczna całkowita
 (FL-3)
 PB ekwiwalencja frazeologiczna częściowa
 EÜ ekwiwalencja niefrazeologiczna
 LB ekwiwalencja frazeologiczna częściowa
 BT ekwiwalencja niefrazeologiczna
 BWP ekwiwalencja niefrazeologiczna
 BE ekwiwalencja frazeologiczna częściowa
 (FL-4)
 PB ekwiwalencja niefrazeologiczna
 EÜ ekwiwalencja frazeologiczna częściowa
 LB brak ekwiwalencji (inne tekst.³⁴)
 BT ekwiwalencja frazeologiczna częściowa
 BWP ekwiwalencja frazeologiczna częściowa
 BE ekwiwalencja niefrazeologiczna

Zastosowanie ekwiwalencji semantycznej jako kryterium oceny tłumaczenia frazeoleksemów zakłada istnienie względnie stałej interpretacji semantycznej tych jednostek w tekście wyjściowym. W ich interpretacji nie można wprawdzie ograniczyć znaczenia tekstowego wyłącznie do zleksykalizowanego znaczenia denotatywnego, ale równocześnie trzeba zauważyć, że aktualizacja semów konotatywnych jest wtórna w stosunku do denotatywnych. Konotacje w znacznej mierze są implikacjami denotatu, nawet w przypadku, gdy funkcjonalizacja konotacji zostałaby uznana przez tłumacza za dominantę semantyczną użycia frazeoleksmu. Można zatem mówić o priorytecie denotatu w tłumaczeniu frazeoleksemów i dlatego właśnie oddanie tego elementu wyjściowej struktury semantycznej, a nie statut frazeologiczny jednostki docelowej, jest warunkiem uzyskania ekwiwalencji semantycznej w tekście docelowym.

³³ Tłumaczenie wadliwe leksykalnie (por. przyp. 24) nie może być zakwalifikowane jako ekwiwalentne, gdyż ekwiwalencja w tłumaczeniu zakłada *implicite* poprawność językową wyrażenia docelowego.

³⁴ Por. przyp. 26.